

Stoppa plågsamma gudstjänstförsök! Om liturgi-reformer

Stephan Borgehammar, docent i Kyrko- och samfundsvetenskap. (Artikeln är baserad på ett föredrag vid konferensen »Spiritual Freedom and Institutional Order», Lund, 9 oktober 2004)

Bakgrund

1900-talet har varit ett århundrade av liturgireformer. Under varje århundrade av kyrkans historia har stora resurser lagts på liturgin, men knappast något århundrade har ödslat så mycken möda på att *förändra* liturgin som det tjugonde. Ändå tycks ingen vara nöjd med vad som har åstadkommit. Ingen träder fram och säger, »Nu, äntligen, har vi en liturgi som är både trogen vårt arv *och* helt anpassad till den moderna människans behov». De konservativa anser att vi har förlösat arvet. Förnyarna säger att vi ännu inte har gjort tillräckligt för att möta dagens behov.

De flesta yrkesutövare av liturgi, dvs. präster och pastorer i olika samfund, är för sin del varken konservativa traditionalister eller radikala reformivrare. I stället kanaliserar de ett milt missnöje med gudstjänsten i uppfattningen att ständig liturgisk förändring är något normalt. De hyser inga storslagna ambitioner att någon gång skapa en mer fulländad liturgi. De strävar inte mot ett högre mål och verkar inte ens tro att liturgin på allvar skulle kunna bli bättre. I många fall har de inte ens någon klar uppfattning om vad liturgin är eller vad den kan tänkas vara bra för. De accepterar den helt enkelt som en självklar del av kyrkolivet, en aktivitet bland andra aktiviteter, som, liksom alla aktiviteter, ständigt måste anpassas till skiftande tider och omständigheter.

Den här situationen är ny i flera avseenden, inte minst vad gäller den känsla som präster och pastorer i många samfund har av att de *förfogar* över liturgin. Detta återkommer jag till. Men låt oss kasta en kort blick tillbaka på 1900-talets liturgiska utveckling, för att få perspektiv på det aktuella läget.

Den liturgiska rörelsen

Under första halvan av 1900-talet, ja ända fram till omkring 1970, existerade en bred och djup rörelse som kallades »den liturgiska rörelsen». Dess mest kända företrädare var romersk-katolska präster och munkar – män som Lambert Beauduin, Bernard Botte, Odo Casel, Romano Guardini, Jo-

sef Andreas Jungmann m.fl. Men rörelsen inkluderade även många medlemmar av de etablerade protestantiska kyrkorna, och några av dessa bidrog på ett betydelsefullt sätt till rörelsens utveckling, t.ex. vår egen Yngve Bri-lioth. De ortodoxa kyrkorna deltog i långt mindre grad i rörelsen, men även där fanns starkt engagerade personer som Alexander Schmemmann – en kritiker inte bara av allt västligt (som ju ortodoxa skall vara) utan också av sin egen tradition.

Vad *var* då egentligen den liturgiska rörelsen? Det finns inget enkelt svar på den frågan. Nyare studier har lyft fram att den hade rötter i upplysningstiden och att likartade önskemål om reformer som den liturgiska rörelsens hade framförts redan vid slutet av 1700-talet. Det är naturligtvis också så att olika företrädare för rörelsen hade delvis olika mål. Men den grundläggande strävan, i alla fall i den romersk-katolska delen av rörelsen, måste sägas ha varit strävan mot lekmännens fulla och aktiva deltagande i den liturgiska gudstjänsten. Bakgrunden var ju att mässan ännu i början av 1900-talet firades på latin och i hög grad hade blivit en sak för prästerna, medan församlingsmedlemmarna satt eller stod på knä i bänkarna och bad rosenkransen.

I de protestantiska kyrkorna hade inte frågan om lekmännens fulla och aktiva deltagande samma höga prioritet. Trots allt hade dessa kyrkor redan länge haft liturgier som var ganska didaktiska (didaktik = läran om undervisning; undervisningens och inläringens teori och praktik) till sin karaktär och, naturligtvis, utfördes helt och hållet på folkspråket. I de protestantiska sammanhangen handlade det mer om att återupptäcka skönheten och djupet hos de urgamla gudstjänstformerna. Det fanns en växande insikt om att när gamla vördnadsbjudande texter och riter hade sopats ut under reformationstidevarvet, så hade mycket gått förlorat som var både gott och uppbyggligt.

Trots olika betoningar fanns det, i både den katolska och den protestantiska flygeln av den liturgiska rörelsen, en stark drift att återvända till de fornkyrkliga källorna, för att ur dem ösa kunskap och inspiration till arbetet med att förnya den kristna gudstjänsten.

Vidare fanns det en stark känsla av *samförstånd* mellan katoliker och protestanter inom rörelsen, trots deras något olika mål. Man upplevde att man hade mycket gemensamt och mycket att lära av varandra. För många var kanske detta att det liturgiska arbetet förde kristna från olika traditioner samman det allra viktigaste. I alla fall skapade dessa olika drivkrafter en vital förnyelserörelse med tydlig riktning och klara syften.

Så kom då den tid då den liturgiska rörelsens idéer och strävanden skulle bära frukt. Redan i början av 1900-talet hade det i många kyrkor kommit nya liturgiska böcker som bar tydliga spår av den liturgiska rörelsens ideal.

Men den stora vattendelaren passerades på 1960-talet, när Andra Vatikan-konciliet igångsatte en genomgripande reform av den romersk-katolska liturgin. När jag säger detta, är det inte min avsikt att undervärdera betydelsen av allt liturgiskt förnyelsearbete som ägde rum i andra samfund, och som skapade mängder av nya gudstjänstordningar och liturgiska böcker från 1960-talet fram till i dag. Men de flesta som har studerat skeendet tycks ändå uppfatta reformen av den romersk-katolska liturgin som den stora händelsen, medan reformerna i andra kyrkor i jämförelse härmed bäst låter sig beskrivas som ringar som sprider sig på vattenytan.

Den katolska kyrkan fick en ny kalender, en ny gudstjänstordning, nya ordningar för de kyrkliga handlingarna, nya liturgiska böcker och ett ständigt ökande antal översättningar av de liturgiska texterna till olika folkspråk. Vissa protestantiska kyrkor som aldrig tidigare haft liturgiska böcker fick sådana; andra som *hade* haft liturgiska böcker fick nya, ofta fler och större. Interiörerna i tusentals kyrkor i hela kristenheten modifierades, till en högst betydande kostnad, för att passa de nya gudstjänstformerna och för att tydligare uttrycka det gemensamma deltagandets ideal. Och ridande på denna våg av liturgiskt intresse och liturgisk konvergens gjorde man framsteg i den ekumeniska förståelsen av sakramenten – jag tänker här fr.a. på Limadokumentet, *Dop, nattvard, ämbete*.

Men mycket snart visade sig tecken på misslyckande och ett utbrett missnöje. Vid precis samma tid som de stora liturgiska reformerna genomfördes i den romersk-katolska kyrkan, började gudstjänstdeltagarna bli färre; antalet prästkandidater minskade dramatiskt och tusentals präster, munkar och nunnor övergav sin kallelse. Även de protestantiska kyrkorna erfor en snabb minskning av antalet gudstjänstdeltagare och ett tilltagande främlingskap inför kyrkan bland vanliga människor. Det verkade nästan som om de liturgiska reformerna hade haft motsatt effekt mot den avsedda. De nya gudstjänsterna drog inte till sig mer folk, de verkade stöta bort dem i stället.

Förmodligen var detta inte ett resultat av liturgireformerna, utan effekter av västerlandets accelererande sekularisering vid denna tid. Men liturgireformerna hade i alla fall misslyckats kapitalt med att överbrygga den växande klyftan mellan kyrkan och den moderna människan. Kritik kom snabbt både från höger och vänster: reformerna hade gått för långt, eller de hade inte gått tillräckligt långt; man hade gjort för mycket våld på traditionen, eller man hade gjort för litet våld på traditionen; reformerna måste upphävas, eller de måste konsekvent föras till sin logiska fullbordan. På detta sätt pågår debatten fortfarande.

I den här artikeln vill jag komma en smula bortom de ofta upprepade, starkt partiska diagnoserna av liturgins aktuella tillstånd, för att i stället diskutera olika tänkbara *motiv* för liturgiska reformer och de problem som

kan ligga dolda i dessa. Jag har identifierat fem motiv. Diskussionen av varje måste med nödvändighet bli kortfattad.

Repristination

Det första motivet är drömmen om repristination eller, för att tala svenska, återställelse till ursprunglig gestalt. Bakom detta motiv ligger idén att gudstjänsten i den tidiga kyrkan var mycket renare och bättre än nutida gudstjänst och därför måste återställas. Denna idé understöds ofta av den djupt rotade åsikten att liturgisk utveckling från urkyrkan till nutiden, men särskilt under medeltiden, karakteriserades av nedgång och förfall: en ursprunglig enkelhet förstördes av tillägg och överlagringar, riters egentliga innebörd gick gradvis förlorad, en gemenskapsanda ersattes av en hierarkisk anda, osv.

Liturgihistoriska arbeten från 1900-talet är fulla av värdeomdömen av detta slag. Det är egentligen ganska märkligt, eftersom den allmänna tendensen under 1800-talet och större delen av 1900-talet har varit att tänka på historien i termer av *framsteg*. Men vad skälet än kan vara, har liturgihistorien utgjort ett undantag härvidlag: den har mest setts som en historia om ideliga återvändsgränder och förfall.

Nu är det så att det egentligen är ganska svårt att säga något objektivt om gudstjänstlivets kvalitet i en given historisk miljö. Mycket av det som har sagts och skrivits om hur bra gudstjänsten var i fornkyrkan och hur dålig den senare blev visar sig, vid närmare påseende, i endast ringa grad vara grundat på fakta och argument. I stället har det påfallande ofta handlat om att finna stöd för helt moderna idéer och ambitioner genom att hänvisa till fornkyrkliga texter och förhållanden som ett slags alibi. Därvidlag har man inte sällan återgivit det fornkyrkliga materialet på ett felaktigt eller missvisande sätt. Låt mig ge två exempel på detta.

I kyrkor där präster och pastorer tidigare brukade utdela kommunionen direkt i lekmännens mun har det under de senaste 20–30 åren förekommit en stark rörelse till förmån för kommunion i handen. Som stöd för detta har man inte sällan hänvisat till Kyrillos av Jerusalem, som i sin femte mystagogiska katekes förklarar för de nydöpta att de skall ta emot Kristi kropp i sin högra hand, i det att de låter den högra handen vila i den vänstra som på en tron. Däremot brukar de inte nämna hur kraftigt Kyrillos inskärper att den som på detta sätt tar emot Kristi kropp inte får låta minsta smula gå förlorad. Kanske stämmer det inte med deras teologi eller deras liturgiska program. Ännu mer slående är det att dessa författare aldrig brukar referera vad Kyrillos säger härnäst till sina åhörare, nämligen att de *inte* skall sträcka fram sina händer mot kalken med Kristi blod. Varför de inte skall

göra det är en smula oklart – kanske handlar det om att lekmän inte fick vidröra de heliga kärnen. I alla händelser är det uppenbart att de som citerar Kyrillos i detta sammanhang inte är det minsta intresserade av att restaurera tidig jerusalemitisk kommunionpraxis, utan av att finna stöd för en ny praxis som de av *andra* skäl önskar införa.

Mitt andra exempel gäller själva ordet »liturgi». I otaliga böcker och artiklar från 1960-talet framåt blir vi upplysta om att liturgi kommer från det grekiska *leitourgía*, som är sammansatt av två ord, »folk» och »tjänst». Härav drar man slutsatsen att kristen gudstjänst bör vara en akt som utförs av det kristna folket gemensamt, en »folkets tjänst inför Gud». Slutsatsen är felaktig av både faktiska och metodiska skäl. Den är rent faktiskt fel eftersom *leitourgía* inte betyder »folkets tjänst» utan en offentlig tjänst utförd av en individ *för* folket. I det grekiska Gamla testamentet används ordet om prästerlig gudstjänst över huvud taget: prästerna förrättar ju offentliga offer för folkets skull. I Hebreerbrevet används ordet med syftning på Kristus, han som ensam har trätt in i det allra heligaste i himmelen, för att utföra en försoningshandling som kommer alla människor till del. När den tidiga kyrkan kallar sin gudstjänst för »liturgi» gör den det först och främst för att det är ett allmänt och bibliskt ord för gudstjänst. Så småningom dyker också tanken upp att den kristna gudstjänsten deltar i och speglar den stora »liturgi» som Kristus utför i himmelen (jfr Hebreerbrevet 9). Denna tanke är ganska annorlunda än de demokratiska och aktivistiska idéer som framförs av de moderna uttolkarna av ordet liturgi.

Jag vill föreslå att hela idén om reparation eller återställelse är missriktad. Självfallet kan vi *lära* av historien. Vi kan låt oss *inspireras* av historien. Men vi kan inte återskapa den, och vi bör inte idealisera den. Gör vi det kommer vi snart att finna att vi inte söker ideal för vår gudstjänst utan i stället tillber våra ideal.

Fullt och aktivt deltagande

Det andra motivet är lekmännens fulla och aktiva deltagande. Detta motiv är svårt att analysera, eftersom det innehåller flera olika komponenter. Det är också svårt att diagnostisera, eftersom det innefattar flera olika problem. Jag tror mig kunna urskilja åtminstone tre kategorier av reformer som siktar mot ett fullare deltagande:

- reformer som ger lekmän mer att säga och göra och sjunga i gudstjänsten
- bearbetning av liturgins riter, texter och musik så att de blir enklare och lättare att begripa

- omdaning av det liturgiska rummet så att det förmedlar en större känsla av gemenskap och delaktighet

Naturligtvis kan det också handla om kombinationer av dessa tre. Det finns diverse problem med allt detta och jag skall här bara nämna två som jag finner särskilt framträdande.

För det första: de metoder som är avsedda att leda till större delaktighet leder i praktiken ofta till större exklusivitet. Det kan låta paradoxalt men är lätt att förklara. Försöken att engagera lekmän mer i gudstjänsten utgörs i stor utsträckning av försök att göra gudstjänsten mer intim och personligt tilltalande. Men människor är olika. Många är faktiskt inte intresserade av att gudstjänsten skall bli mer intim och personlig. Den här typen av försök leder med andra ord till *vissa* gudstjänstbesökarens fulla och aktiva deltagande medan andra känner sig mer utanför än tidigare.

För det andra: försök att underlätta lekmännens deltagande genom att göra liturgin mer begriplig och genomskinlig leder lätt till en förlust av den känsla av helighet och mysterium som är en så viktig ingrediens i all gudstjänst. Alla har väl en känsla av att ett möte med Gud *borde* vara något stort, annorlunda och fascinerande. Men när gudstjänsten firas på vardagspråk med hjälp av en fotostatkopierad agenda, när dess musik låter som musiken på radio, när riterna reduceras till ett minimum och när den hord av lekmän som skall agera hamnar mer i fokus än Gud, vad finns då kvar som kan väcka känslor av vördnad och förundran?

Det grundläggande problemet här är att gudstjänst fordrar en viss högtidlighet för att fungera, och att det i vårt moderna samhälle inte är lätt att hitta en språklig och musikalisk stilnivå som är högtidlig utan att verka konstlad eller främmande. I det här sammanhanget har jag ofta förundrat mig över att det läggs så liten vikt vid liturgins *utförande* såväl i diskussioner av liturgiska reformer som i präst- och pastorsutbildningar.

Pastoral anpassning

Det tredje motivet är pastoral anpassning till moderna människors behov. Detta motiv överlappar delvis det föregående, som handlade om aktivt deltagande, ty det har sagts (med rätta, tror jag) att människor som har vuxit upp i en modern demokrati *behöver* känna sig aktivt involverade och medansvariga om de skall kunna känna full delaktighet. Men under den här rubriken vill jag främst reflektera över strategier för att göra liturgin mindre utmanande för moderna människor och mer anpassad till vad som antas vara deras behov.

Det grundläggande problemet med sådana strategier är igen att det är så svårt att säga vad »människor» behöver. Folk är olika och deras behov är

olika. Inte heller är det lätt att ta bort utmaningar och stötestenar utan att skada liturgin. Kristen tro är och måste vara utmanande i förhållande till vissa åsikter och hållningar, och vem förmår dra en klar gräns mellan nödvändiga och onödiga stötestenar?

När man diskuterar att anpassa gudstjänsten till människors behov, riskerar man för övrigt att hamna i ett av två diken: utilitarism och esteticism. En utilitarisk inställning till liturgin säger att all gudstjänst måste ha något uppenbart praktiskt syfte; en estetisk inställning säger att all gudstjänst måste vara trivsamt och vackert. Ingenting gör rättvisa åt Abraham, som byggde altaren i öknen; inte heller åt Jesus, som svettades blod i Getsemane.

Ekumenisk konvergens

Det fjärde motivet är ekumenisk konvergens. Liturgiska reformer har på ett påtagligt sätt underlättat förståelsen mellan olika samfund. Ingen kan påstå annat än att det är bra att romerska katoliker, anglikaner och presbyterianer kan delta i en svensk luthersk gudstjänst och känna sig ganska hemma i den. Men det finns en legitim rädsla för att denna liturgiska konvergens skall skapa en illusion av större läromässig och andlig konvergens än vad man hittills har uppnått. Många människor fruktar också, med goda skäl, att förändringar i läran skall föras in genom bakdörren med hjälp av liturgiska reformer. C. S. Lewis såg detta redan omkring 1950 och uttryckte saken på följande sätt i en debatt med E. L. Mascall:

Vad vi lekmän fruktar är att allvarliga läroskillnader skall biläggas tyst och implicit med hjälp av vad som tycks eller påstås vara enbart förändringar av liturgin. En man som undrar om den mat som dukats fram för honom är närande eller giftig blir knappast lugnad av att få höra att denna rätt nu har restaurerats till sin rätta plats på menyn eller att soppskålen följer Salisbury-stiftets gamla fina mönster.

Förnyelse

Det femte motivet är helt enkelt önskan att förnya. Denna önskan kan hämta mer eller mindre näring ur ett antal olika motiv. Man kan förnya för att åstadkomma teologiska förbättringar. Man kan förnya för att gudstjänsten skall ge uttryck åt någon viss princip. Man kan förnya för att göra gudstjänsten mer nyttig eller mer tilldragande. Eller det kan vara så att man i grund och botten bara vill sätta sin egen stämpel på saker och ting. I samtliga dessa fall är den enskilde pastorn eller prästen huvudaktör. Medan de första fyra motiven – reparation, lekmännens fulla och aktiva deltagan-

de, pastoral anpassning till aktuella behov och ekumenisk konvergens – främst företräds av liturgiska kommittéer och andra liknande organ med ansvar för gudstjänstlivet, så är det femte motivet – önskan att förnya – främst ett individuellt motiv. Vi finner det hos präster och pastorer som har fostrats i en miljö präglad av ständiga liturgiska reformer och stor liturgisk frihet, och som därför ser det som den naturligaste sak i världen att införa ändringar i liturgin.

Om det finns något som borde stoppas så är det detta. Här finns roten till de plågsamma gudstjänstförsök som föredragets titel talar om. Egensinnigt liturgiskt experimenterande parat med okunnighet om liturgins historia och principer öppnar dörren för en rad mer eller mindre allvarliga olägenheter:

- 1) Ett samfunds enhet försvagas när olika pastorer utvecklar olika former av gudstjänst.
- 2) Årtionden av tålmodigt ekumeniskt arbete, som har resulterat i en betydande samsyn angående gudstjänstens grundläggande mönster, särskilt eukaristibönens (dvs den kristna nattvardens huvudbön) form och innebörd, går till spillo när pastorer på egen hand ändrar dessa texter utan att veta vad de gör.
- 3) Församlingens lekmän vet inte vad som kommer att hända när de kommer till kyrkan. De måste ständigt sitta och läsa i sina fotokopierade agendor i stället för att ägna sig åt vad de kom till kyrkan för, nämligen bön och andakt.
- 4) Den kristna församlingen nekas det skydd och den andliga vägledning som en väl genomtänkt liturgi ger. Jag har, i en församling tillhörig Svenska kyrkan, varit med om ett dop där följande trosbekännelse användes:

Jag tror på en Gud, som är helig och varm
som ger kampglöd och identitet.
En helande Gud, som gör trasigt till helt,
som stärker till medvetenhet.
Jag tror på en Gud, som gråter med mig
när jag gråter, så allting är gråt.
En tröstande Gud, som kan trösta likt den,
som väntar tills gråten går åt.
Jag tror på en Gud, som bor inom mig
och som bor i allt utanför.
En skrattande Gud, som vill skratta med mig,
som lever med mig när jag dör.

Den här dikten, som är skriven av Christina Lövestam, innehåller inget som är specifikt kristet: inget om Treenigheten, skapelsen, frälsningen, inkarna-

tionen, uppståndelsen, dopet eller kyrkan. Den beskriver ett tryggt förhållande till Gud och är i det avseendet uppbygglig, men som uttryck för församlingens gemensamma tro duger den inte. Som dopbekännelse är den förkastlig. Att föräldrar har förletts att avlägga ett offentligt löfte om att fostra sitt barn i *denna* tro (som man ju gör i dopgudstjänsten) är skandalöst.

Om man bara kunde få hejd på dessa privata gudstjänstförsök så vore mycket vunnet. De präster som av någon anledning inte kan nöja sig med texterna i sin kyrkas handbok borde åtminstone visa så mycket respekt för sin församling, att de rådgör med den och förbereder den ordentligt innan de inför ändringar i vad som faktiskt är *församlingens* och inte bara prästens liturgi.

Vad blir då slutsatsen av allt detta? Kanske är det helt enkelt inte bra att tala mycket om liturgin. Ju mer man talar om den, desto mer tycks man väcka lusten att förändra den. Och jag börjar tro att kyrkorna, efter ett århundrade av accelererande liturgireformer, nu behöver trampa på bromsen. Mer än något annat behöver de låta liturgin vara ifred. Om människor slutar skapa liturgin på nytt varje söndag för att i stället ta emot den som något givet; om de långsamt börjar vänja sig vid att uppfatta den som viktig men i grunden okontroversiell; om de lär sig att ha den som en kär del av livet som *inte* ständigt står i centrum för deras uppmärksamhet; då kanske de finner att liturgin börjar stödja och förnya *dem*, snarare än tvärtom.

Omnämnd och citerad litteratur

Dop, nattvard, ämbete: den officiella texten från Faith and Order med kommissionens egna kommentarer. [Övers. Lars Thunberg]. Ny, rev. uppl. Nordisk ekumenisk skriftserie, 22. Uppsala 1994.

Kyrillos av Jerusalem, *Katekeser*. Övers., inl. och komm. av Per Beskow. Skellefteå 1992.

C. S. Lewis, »The Church's Liturgy», *Church Times* 132 (20 May 1949), s. 319. Omtryckt i C. S. Lewis, *God in the Dock*, 1970, s. 332 f. och dens., *Essay Collection and Other Short Pieces*, 2000, s. 773 f.

Christina Lövestam, »Jag tror på en Gud, som är helig och varm», finns på flera hemsidor, bl.a. Svenska kyrkans hemsida »Gudstjänstbanken» under rubriken »Trosbekännelse/trosbekräftelse» (www.svenskakyrkan.se/tcrot/Liturgi/Plockmaterial/5_trosbekannelse.htm).

För vidare läsning

Fredrik Modeus, *Mod att vara kyrka*. Stockholm 2005.

Aidan Nichols, *Looking at the Liturgy: A Critical View of its Contemporary Form*. San Francisco 1996.

Alcuin Reid, *The Organic Development of the Liturgy: The Principles of Liturgical Reform and their Relation to the Twentieth Century Liturgical Movement Prior to the Second Vatican Council*. Farnborough 2004. (Jfr recensionen av denna bok av Joseph Ratzinger, nu påven Benedictus XVI, www.ratzingerfanclub.com/organic_development.html)

Pettersson, Lena, *Kärlekens måltid - en studie av mässliturgier i Svenska kyrkan perioden 1986 – 2004*. Centrum för teologi och religionsvetenskap, Lunds Universitet 2005.